

ДО ПИТАННЯ ПРО МНОЖИННІСТЬ ВИРІШЕНЬ В ЕТИМОЛОГІЗУВАННІ

Статтю присвячено питанню неодиначності розв'язань в етимології. Аналіз гнізд слов'янської лексики з термічними коренями дозволяє виділити кілька різновидів такої неодиначності, зумовленої об'єктивними мовними та позамовними чинниками. Теорія і методологія компаративно-етимологічних студій мають ураховувати такі випадки.

Ключові слова: етимологія, історична дериватологія, семантична реконструкція, словотвірна мотивація, внутрішня форма, паронімія, багатозначність.

В етимологічних розвідках, як і в інших наукових студіях, дослідник часом опиняється в ситуації, коли, прагнучи пояснити певний факт чи явище, виявляє, що таких пояснень може бути більше ніж одне. Зазначимо, що тут не йдеться про множинну інтерпретацію, зумовлену евристичним релятивізмом, тобто залежністю отриманих результатів від підходу, методу тощо за умов, коли лише врахування альтернативних підходів, або, за висловом Ю. М. Лотмана, стереоскопічність бачення об'єкта аналізу, може дати правильний результат. Саме цей останній варіант мав на увазі Р. Якобсон, підкреслюючи значення для лінгвістики засади доповнюваності Н. Бора¹. Тут можна згадати і протиставлення в американському дескриптивізмі «лінгвістики Божої істини» (God's truth linguistics) і «лінгвістики фокусництва» (hocus-ocus linguistics): друге з цих термінопонять, незважаючи на іронічну внутрішню форму свого вираження, якраз і відображає дослідницьку парадигму, що належним чином бере до уваги реальну можливість множинної інтерпретації досліджуваних явищ². Але подібне «плюралістичне» витлумачення слід відрізнити від ситуації, коли неодиначність рішень зумовлена не відмінністю в підході до мовного матеріалу, а самим аналізованим мовним матеріалом.

Водночас тут не йдеться і про той типовий для етимолога випадок, коли він, аналізуючи кілька можливих версій походження слова, має вибрати з них якусь одну, оскільки ці версії є взаємовиключними. Тим часом згадана нами на початку статті ситуація може хибно оцінюватися власне як ситуація одиничного вибору.

У цій розвідці ми розглянемо кілька прикладів саме такого характеру, які належать до конститuentів гнізд слов'янської лексики з термічними етимонами. Усі вони ілюструють явище, яке можна назвати множинною історико-дерива-

---

¹ Jakobson R. Main trends in the science of language.— Oxford, 2014.— P. 30.

² Хэмм Э. Словарь американской лингвистической терминологии.— М., 1964.— С. 102–103; Yuen-Ren Chao. On the non-uniqueness of phonemic solutions of phonetic systems // Readings in linguistics. The development of descriptive linguistics in America since 1925.— New York, 1958.— P. 38–54; Joos M. (коментар) // Ibid.— P. 80.

ційною мотивацією. Водночас підгрунтя такої мотивації може бути різним. Зокрема, вона може бути пов'язаною з багатозначністю словотвірних моделей.

Варіативність ономазіологічного використання формально тотожних дериваційних моделей (тобто таких, де та сама твірна основа поєднується з тим самим афіксом) є явищем, до певної міри співвідносним із семантичною еволюцією етимона в похідних одиницях. Це явище можна окреслити як іррадіативну історико-дериваційну полісемію³. При цьому значеннєві варіанти спільної дериваційної моделі можуть існувати в одній і тій самій мові (ідіомі) або ж бути розподіленими між різними ідіомами, у межах яких відповідні слова виступають як однозначні. Історико-етимологічне тлумачення подібних випадків передбачає оцінку можливості віднесення до рівня прамови не лише реконструйованої праформи як такої, а й тих чи інших семантичних різновидів її континуантів. Так, послідовний аналіз слов'янських субстантивів з коренями термічної семантики засвідчує виразну багатозначність словотвірних структур, яка простежується насамперед на матеріалі активніших у дериваційному плані кореневих морфем. Як виразний приклад співвіднесеності однієї словотвірної структури з кількома ономазіологічними можна навести формальні моделі конститuentів гнізда псл. **pekti* та значення утворених на їх підставі слів, пор.:

псл. **pečina* (укр. *печина* «перепалена глина», рос. *печина* «земля, що спеклася у грудки», «попіл з печі», «уступ на дні річки», «випалене місце в степу»), п. *peczyna* «жила солі», *pieczyna* «кількість випічки за один раз», схв. *pečina* «печера»); псл. **pečakъ* (укр. діал. *печак* «печений качан кукурудзи», бр. діал. *печак* «фундамент печі», ч. *pesak* «пічник», схв. *pesak* «хліб, усе печене в печі», слн. *peček* «різновид лежанки»); псл. **pečevъka* (укр. *печінка* «ієсиг», рос. діал. *печёнка* «сковорідка», п. діал. *pieczonka* «печена картопля», слц. *pečienka* «смажене м'ясо», влуж. *prječenska* «печені, сушені фрукти», слн. *pečenka* «гриб рижик»); псл. **pečišče* (укр. *печище* «випалене місце», «дно печі», рос. діал. *печище* «скупчення каменів», ч. *pečiště* «внутрішній простір печі»); псл. **pečeniца* (рос. діал. *печеница* «печена ріпа», «синяк», болг. діал., мак. *печеница* «печене ягня», слн. *pečenica* «смажена ковбаса»); псл. **pečъnica* / **pečъnica* (укр. діал. *пекниця* «ковбаса», схв. *pehница* «хлібна, плавильна піч», капгуб. *p'ecnica* «повна, огрядна жінка», слн. *pečnica* «кахля») тощо, а також численні міжмовні омонімічні утворення, зокрема укр. діал. *припек* «припічок», схв. *припек* «спека»; укр. діал. *пекарка* «жінка-пекар», п. діал. *piekarka* «велика посудина для розведення тіста» та ч. діал. *pekarka* «шампінйон»; укр. діал. *упека* «скеля» і схв. *упека* «спека»; укр. *опіка* «турбота», болг. *опека* «цегла» та ін.

Ці приклади дають підставу локалізувати множинну мотивацію твірних основ з первинним значенням «горіти, пекти, кипіти» ще на праслов'янському рівні⁴.

Неодиничність етимологічної інтерпретації формально-дериваційної структури іноді пов'язана з тим, що внутрішня форма може дозволяти (і, відповідно, відображати) різне осмислення того самого денотата похідної одиниці завдяки тому, що цю останню можна співвіднести водночас з кількома твірними одиницями. Дериваційно-семантичний розвиток таких одиниць виявляється ніби сфокусованим в одній точці.

Загальноприйнятою в компаративній лінгвістичній історії є реконструкція (Ф. Міклошичем, Е. Бернекером та ін.) іменника псл. **korpъ* на підставі низки слов'янських лексем, що позначають рослину *Anethum graveolens* L. (кріп пахучий). Ця субстантивна праформа належить до історико-етимологічного макрогнізда з термічними коренями псл. **kup-* / **kvar-* / **kop-*, у його межах — до гнізда псл. **korpъ*, а у складі останнього — до мікрогнізда псл. **korpъ*.

³ Про семантичну іррадіацію як модель смислового розвитку див.: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1969. — С. 185.

⁴ Див. докладніше: Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні. — К., 2003. — С. 384—421.

Ономасіологічною ознакою, яка утворює внутрішню форму цих слів, є «запах диму».

Як належні до цього мікрогнізда ми розглядаємо й позначення рослини *Urtica*, що виводяться з псл. *kopriva: цсл. *коприва*, друс. *кропива*, *крапива*, укр. *кропива*, діал. *краніва*, *кропи'ва*, діал. *покрива*, *покрівка* (з польської), рос. *кранива*, діал. *краниво*, *кранивъ*, бр. *краніва*, стп. (pluralia tantum) *koperwy*, п. діал. *korzywa*, п. *pokrzywa*, кашуб. *kiopřawa*, *k'ópřawa*, *kopřewa*, *kopřěvé*, *kopřěvica*, ч. *kopřiva*, слц. *koprivka*, діал. *koprva*, влуж. *kopřiva*, нлуж. *kopšiva*, болг. *коприва*, діал. *копривъ*, *покрива*, мак. *коприва*, схв. *кòприва*, *копрва*, діал. *куприва*, слн. *kopriva*, *kropiva*.

Гіпотеза про походність псл. *kopriva (з ад'єктивним суфіксом -iv-) від псл. *kopřь (як назви пахучої рослини) була висунута ще Ф. Міклошичем (Miklosich, 129)⁵, пізніше цю думку підтримав А. Брюкнер (Brückner, 428). У наш час вона розглядається як найвірогідніша в «Етимологічному словнику слов'янських мов» (ЕССЯ, XI, 25–26), де спеціально відзначено важкий запах як властивість, що притаманна різним видам кропиви, у тому числі й тим, що не жалять. На польському та до певної міри болгарському ґрунті відбулася метате́за кореневих приголосних, результатом якої стала така форма кореневої морфеми, що допускає перерозклад у вигляді префікса **po-** та кореня **kr-** (< *kryti*); у польській мові цей процес, за ономастичними даними, відбувався протягом XIV—XVIII ст., розпочавшись у західній Великопольщі й охопивши собою практично весь польськомовний ареал (Bańkowski, I, 795).

Водночас інша гіпотеза пов'язує назву цієї рослини з дієсловом псл. *kropiti, до якого також належать і слова типу укр. *окріп* «кипляча або дуже гаряча вода» і *кранати* (ЕСУМ, IV, 73). В. Махек, обстоюючи цю гіпотезу, обґрунтовував її тим, що коли кропиви разом з іншими харчовими додатками давали на годівлю худобі в холодну пору року, то її попередньо ошпарювали (*кропили*) *окропом* (у голодні часи юшку з кропиви вживали й люди). Таким чином, кропива є рослиною, що піддається відповідній термічній обробці. Дещо іншу інтерпретацію зв'язку фітоніма укр. *кропива* з *кропити* запропонувала В. А. Меркулова, яка порівнює пекуче відчуття від кропиви з болем, що його спричиняє *окріп*, падаючи різкими краплями⁶. Версії Махека і Меркулової підтримуються в «Етимологічному словнику української мови» (ЕСУМ, III, 103). У цілому приймаючи давнішу етимологію Ф. Міклошича, ми визнаємо, що у світлі наведених лінгвістичних та історико-культурних міркувань припущення про вплив слів на зразок *кропити* та *окріп* є цілком вірогідним, водночас воно не відкидає більш ранньої версії. Таким чином, в історії виникнення та еволюції проаналізованих назв кропиви спостерігаються взаємовпливи кількох мовних одиниць, які, з одного боку, мають фонетичну подібність (к-р-г, к-г-р), а з другого, — передають неоднакові мотиваційні ознаки, здатні, проте, забезпечувати номінацію того самого денотата. Можна твердити, що псл. *kopriva / *kropiva* завдяки своїм цілком реальним внутрішньосистемним лексико-семантичним й асоціативним зв'язкам та відношенням, а також завдяки властивостям свого денотата виявляють множинну мовну та екстралінгвістичну вмотивованість і, відповідно, потребують такої історико-етимологічної оцінки, яка б відбивала цей «плюралізм» факторів.

⁵ Список скорочень див. у кінці статті.

⁶ Меркулова В. А. Народные названия болезней. I. // Этимология 1967.— М., 1969.— С. 113–114.

Порівнюючи ці назви кропиви з тими її номінаціями, які мотивуються дієслівними коренями зі значенням горіння, паління (укр. *жигучка*, рос. *жесгуха*, бр. *джгучка*, *жижжа*, п. *żagwica*, ч. діал. *žaroš*, схв. *жагачица*, *paľjika*, *жарига*, слн. *žigavica*, *žarnica* тощо), зауважимо, що якщо слова на зразок укр. *кропива* етимологічно пов'язуються з термічним коренем **kop-*, то їхня екстралінгвістична мотивація ніяк не пов'язана із впливом високої температури. Натомість саме таке, високотемпературне, тлумачення отримує внутрішня форма цих позначень у тому випадку, коли вони зіставляються з «нетермічним» дієсловом псл. **kropiti*.

Повертаючись до етимологій псл. **kopriva*, згадаємо й думку авторів «Етимологічного словника білоруської мови» щодо позаслов'янської генези цього слова, яке, на їхній погляд, узагалі не має надійної версії походження. Виходячи з подібності словотвірної будови, вони припускають як можливе відповідне джерело слов'янських лексем іт. **kopr-iva*, коренева частина якої зводиться до лат. *capra* «коза». У такому разі бр. *краніва* — це «козина трава», пор. бр. *казіна* «дика трава, неплодуча заболочена лука, де росте дуже жорстка дика трава (бур'ян)» або в іншій мотивації — «ядуча трава» (ЭСБМ, V, 111—112).

Серед похідних розглянутих лексем варто навести стч. *kopřivčě*, *kopřives*, *kopřivčic*, ч. *kopřivník*, п. *koprzywnik*, *pokrzywnik* (Machek, 275), які позначають позашлюбну дитину, байстря; до цього списку додамо також бр. діал. *краніўнік* «т. с.». За В. Махеком, кропива була вживана свого часу як корм для гусят і через це з нею спеціально не боролися, тому її хащі ставали притулком для закоханих, звідки й наведені назви (пор. іменник з аналогічними внутрішньою формою та значенням п. *żegawnik* < п. *żegawka* «кропива»). Натомість укр. діал. гуц. *копирдан* «позашлюбна дитина», незважаючи на його часткову фонетичну подібність до наведених лексем з тим самим значенням, слід, очевидно, зіставляти насамперед з укр. діал. *копил* «незаконнонароджена дитина, байстрюк; виродок» та його суфіксальними різновидами, зареєстрованими, зокрема, у тому самому ареалі (такими, як укр. діал. *копилюк*, *копилиць*, *копиляк*, *копиля*). Останні лексеми подає «Лексичний атлас гуцульських говірок» за редакцією Януша Рігера (Rieger, 61). Згідно з «Етимологічним словником української мови», ці слова разом із схв. *копиле* «байстрюк», болг. *копеле* «т. с.», болг., мак. *копиле* «т. с.» походять від псл. **kopilь*, що у свою чергу становить субстратне слово дако-фракійського походження, можливо, запозичене зі старих румунських чи албанських говірок, пор. рум. *copil* «дитина, хлопчик», діал. «позашлюбна дитина», алб. *kopil* «т. с.; слуга» тощо (ЕСУМ, II, 567). Натомість в «Етимологічному словнику слов'янських мов» за ред. О. М. Трубачова південнослов'янські лексеми зі значенням «позашлюбна дитина» пов'язуються з омонімічним коренем псл. **kop-* (як у псл. **kopati*) з мотивацією «зайвий і, отже, непотрібний пагін», а через нього з рос. *копыл* «стояк, підпора», укр. *копил* «шевська колодка; підпори між корпусом і полозами саней» (ЭССЯ, XI, 32—33).

Розглядаючи термічний корінь псл. **krop-*, варіант псл. **kop-*, зазначимо, що іншим семантичним розрядом похідних із ним є назви птахів, такі як укр. *кропив'янка* «славка *Sylvia*», діал. *покропивник* «т. с.», *підкропивник* «*Sylvia communis*», рос. *кранивник* «*Motacilla troglodytes*», умотивовані назвою згаданого вище фітоніма. Деякі з цих орнітонімів демонструють, з одного боку, формально-дериваційну тотожність з однокореневими з ними назвами позашлюбної дитини, а з другого, — ономасіологічну відмінність від них.

Таким чином, множинність етимологічних розв'язань може бути відображенням не лише «конкурентних» версій походження слова, а й реальних ознак етимологізованих лексем і позначуваних ними об'єктів і явищ дійсності. У прикладі з назвами кропиви однозначне рішення суперечить самій природі аналізованого мовного матеріалу, оскільки тут є підстави припускати семантичну взаємодію паронімічно близьких коренів як один з чинників формування відповідних лексем. У подібних випадках похідне слово можна і треба одночасно пов'язувати більш ніж з однією твірною основою.

Ця проблема докладно висвітлювалася на матеріалі слов'янської термічної лексики в одній з наших попередніх розвідок ⁷, через це обмежимося кількома відсутніми в ній прикладами. Це можуть бути лексеми, які, на нашу думку, засвідчують співвіднесеність і з псл. **kopati* «копати» і псл. **koryť* «кіптява», яке належить до гнізда псл. **kypěti* «кипіти». А Брюкнер пов'язував польський континуант згаданого праслов'янського субстантива *korec* з іменниками п. *korpo*, *koplina*, *kopnia* «земля, не покрита снігом (сніг уже розтанув на підвищеному місці)», згадуючи в цьому ж контексті схв. та слн. *kopn(i)eti* «танути (про сніг)» (Brückner, 256; див. також: Bern., I, 566). Пізніше аналогічну думку висловив і В. Махек щодо ч. *korpo*, *kopná zem*, діал. *kopanica*, *koplinka* (< *-ninka*), а також слц. *kopnu*, *kop(ne)lina*, *kopnieť*, укр. *кіпно* тощо, підкреслюючи, що компонент «відсутність снігу» в семантиці чеських слів пов'язується з дією тепла (на осонні, на підвищених місцях, біля теплих джерел, навесні) й зіставляючи наведені лексеми у плані їх походження зі слн. *kopěti* «пріти (про борошно, хліб, сіно, збіжжя)» та *kopiti se* «пріти, паритися (про сіно)». Він реконструює субстантив псл. **koryno*, який у свою чергу виводиться ним з іє. **kor-* / **k̥or-* «пара, дим», звідки й лит. *kvāpas*, лат. *varor*, гр. *καπνός* (Machek, 275). Таким чином, на думку цього вченого, ч. *korpo* — це випарене місце, де сніг «випарувався». До списку наведених вище лексем можна також додати укр. діал. *копінь* «земля без снігу; місце, де сніг не вкриває землю і є грудки замерзлої землі» (Он., I, 376), *кіпний* (*кіпна дорога* «брудна від розталого снігу» — Грінч., II, 245), *копний* «не їдженний після снігопаду (про шлях)» (СУМ, ІУ, 273), *кіпнити* «танути» (Грінч., там же), кашуб. *k̥orńo* «місце без снігу; безсніжна пора взимку», болг. діал. *копно* (*място*) «земля, де зійшов сніг», мак. *копно* «т. с.; суходіл, земля», схв. *к̆опно* «континент, земля», слн. *к̆орпо* «т. с.; безсніжна місцевість», *к̆ореп* «безсніжний» (ЕСУМ, II, 569; ЭССЯ, XI, 42-44); пор. також подібне образне переосмислення лексеми зі значенням горіння в авторському слововживанні Б. Пастернака: «...Снега землею прожжены...». Автори «Етимологічного словника української мови», реконструюючи псл. **koreny*, **koryn* як деривати прикметника псл. **koryn* «який годиться для копання» від дієслова псл. **kopati* «копати», усе ж не відкидають припущення про зв'язок цих слів із псл. **koryť* «кіптява», уважаючи його менш імовірним. На наш погляд, ці слова, у семантичній структурі яких наявний компонент «зіпрілість, випаруваність як наслідок дії тепла», слід розглядати як випадок, щодо якого припустима множинна етимологічна інтерпретація, зумовлена, з одного боку, процесами контактування двох близькозвучних гнізд, а з другого, — можливістю одночасного представлення м'якої розкислої землі, з якої зійшов сніг, і як розіпрілої, і як розкопаної.

⁷ Черниш Т. О. Роль паронімії у розвитку семантичної структури слов'янських історико-етимологічних гнізд із термічними коренями // Акцентологія, етимологія, семантика : Зб. праць на пошану акад. В. Г. Складенка. — К., 2012. — С. 326–348; Варбот Ж. Ж. Морфо-семантическое поле лексеми в этимологическом словаре и возможности его реконструкции // Изв. Рос. Акад. наук : Сер. лит. и яз. — 1995. — Т. 54. № 4. — С. 62–63.

Зближення генетично відмінних лексем, зумовлене подібністю, може бути наслідком фонетичного розподібнення пов'язаних за своїм походженням одиниць. Прикладом такого розриву первинних етимологічних зв'язків і ототожнення на підставі вторинно набутого вигляду з одиницями іншої генези (але водночас і семантично спорідненими) можуть бути наслідки метатези на зразок іє. *pek* > лит. *kėpti* «пекти», пор. укр. діал. *копка* «невелика заглибина або ніша, куди загортають жар». А. П. Непокупний уважав за можливе пов'язувати її і з укр. *копати* (пор. також іншу назву цієї ж реалії: укр. діал. *ямка*), і зі щойно згаданою метатезою, яка ніби переносить цей корінь з одного, термічного, гнізда в інше (ЕСУМ, II, 569).

На континуантах псл. *kypěti в цього дієслова, крім значення «кипіти», реконструюється і лексико-семантичний варіант «текти, виливатися». Автори «Етимологічного словника білоруської мови», вказуючи на властиве старослов'янському та верхньолужицькому продовженням цього дієслова значення «витікати» та зіставляючи його з лит. *kūrėti*, роблять висновок про те, що цей семантичний варіант становить балто-слов'янську інновацію (ЭСБМ, V, 36). Ареал поширення цього варіанта серед продовжень *kypěti є значно більшим і включає також похідні префіксальні вербатииви, пор., зокрема, п. *kipieć* «сходити, стікати кров'ю; ставати червоним від крові», напр.: «gana... a w niej krew czarna kipi jak we zdroju» (SW, II, 340). Слід зауважити, що українське дієслово *закупати*, *закупити* (наприклад, у виразі *закупилій кров'ю*) передає прямо протилежне значення «загусати, спікатися (про кров)» (СУМ, III, 143) і в такий спосіб виявляє семантичний розвиток, властивий утворенням від кореня псл. *pek-.

Крім цього, лексико-семантичний варіант п. *kipieć* «витікати» може виступати в образному значенні, напр.: «Brodząc w płomieniach naturcji, wykupiałej na ścieżki, przystanąła u płotu dziewczyna» (В. Жукровський); пор. також у польському перекладі роману Р. Чендлера «Farewell, my lovely»: «Z kieszonki na piersiach kipiała tu chusteczka...» (в оригіналі — англ. *cascaded*). Згадане вище значення «витікати, виливатися» мають і влуж. *překipjeć* «виливатися, переливатися через вінця» (Zeman, 349), *kipić* «витікати, гноїтися (про мокрі рани, виразки)» (там же, 154), ч. *kypěti* «швидко текти, розливатися (про річку)» (напр.: «rozvodněny potok hučel, kypěl ve tmach» — Trávník, 808), діал. «сочитися» (напр.: «med kype z voščin» («мед сочиться зі стільників» — Machek, 314—315), *překypěla misa* «переповнена миска» (Trávník, 808), схв. *kupetu* (рідк.) «текти, витікати (про кров); переливатися через вінця посуду» (РСКНД, XI, 483—484), слн. *kipěti* «текти, спіливати; капати (про свічку)» (БЕР, II, 377—378), а також друс. *кыпѣти* «текти, витікати, виливатися; переливатися через вінця» (напр.: «... (бочку) кыпящу вънь масломъ древянымъ» — СлРЯ XI—XVII, VII, 131), друс. *възкыпѣти* «вилитися (про вулкан?)» (СДЯ, II, 74—75) і строс. *кыпѣти* «бурхливо, пінячись, високо піднімаючись, витікати; бити ключем» (напр.: «Изь земли ключь кыпѣтъ» — СлРЯ XI—XVII, там же). Як зазначає П. Флоренський у своєму стислому нарисі семантичної структури гнізда *kip-* у російській мові, у рукописному Євангелії XIII ст. фрагмент «πληθὺ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον» (Іоанна, розд. 4, ст. 14) перекладено як «источник воды, кипяща в живот вечный» (пізніше цей уривок став передаватися церковнослов'янською мовою як: «Источникомъ воды текоющени въ жизнь вѣчноюю»⁸). При цьому гр. *ἀλλομαι* означає власне «стрибати, підстрибувати, скакати; кидатися» (Дворецкий, I, 84), що, на

⁸ Господа нашего Иисуса Христа Святое Евангелие от Матвея, Марка, Луки и Иоанна на славянском и русском языках. — М., 1915. — 418 с.

думку П. Флоренського, свідчить про домінування в первісній семантиці цього дієслова образу не кипіння, а швидкого і спрямованого руху догори, стрибання⁹.

У свою чергу В. Махек зауважує, що подібне значення «витікати, розливатися (щодо густих і не нагрітих рідких субстанцій)» властиве ч. діал. лясък. *купати* та його префіксальним похідним *rozkupat*, *ukupat*, *vykupat*, пор. *rozkupat omáčku po stole* «розлити соус по столі» або *kaša ukupuje z misky* «каша виливається з миски», *kabat zakupyany* «піджак залитий (закапаний)» (Machek, 314—315). Значені дієслова із суфіксальним *-at(i)* чеський етимолог був схильний розглядати як результат контамінації матеріально подібних, хоча генетично і не тотожних дієслівних лексем ч. *купěти* «кипіти» та *капати* «капати», що, на нашу думку, є цілком прийнятною гіпотезою.

Наступний приклад ілюструє ситуацію, у якій опиняється етимолог тоді, коли реалія, позначувана твірною одиницею, є багатоаспектною і через це семантика такої твірної одиниці, виступаючи в ролі мотиваційної внутрішньої форми похідних, може витлумачуватися теж по-різному, часом несподівано, ба навіть суперечливо. Так, характер формально-дериваційного зв'язку псл. **купръ* і його континуантів з твірним дієсловом псл. **купěти* видається достатньо ясным, натомість питання про семантичну співвіднесеність між праслов'янським ад'ективом та історично засвідченими прикметниками на зразок укр. *кипрый*, а отже, і про первісне значення **купръ* та його пов'язання із семантикою **купěти*, є набагато складнішим¹⁰. У плані семантичної рефлексії континуанти праслов'янського прикметника виявляють чимало рис індивідуальної специфіки, хоча, з іншого боку, серед них можна все ж простежити кілька загальних напрямків смислового розвитку, які в цілому демонструють зв'язок з тими чи іншими аренами поширення відповідних лексем.

Одним з цих загальних напрямків є вираження ознаки «пухкий, м'який, пишаний» щодо характеристики тіста: ч. *купры* (*купрэ těsto* «пухке тісто», *купра́ bábovka* «пухкий кекс» — Gebauer, I, 195) та слц. *купры* (*купрэ cesto* «пухке тісто» — СлРС, 171). Цей лексико-семантичний варіант виявляє прозору похідність від значення псл. **купěти*, серед змістових ознак якого нами реконструюються такі, зокрема, як «збільшуватися в обсязі, переливатися через вінця посуду», метонімічно (за схемою «процес» → «наслідок») пов'язані з позначенням процесу кипіння¹¹. З іншого боку, рос. діал. *киприяны* окреслює таке тісто, яке, навпаки, погано підійшло, не виросло (СРНГ, XIII, 217). У випадку, якщо ця лексема також генетично співвідноситься з псл. **купръ*, поява антонімічних похідних, строго кажучи, не мала характеру енантіосемічної філіації тотожного твірного значення, адже безпосередні продовження псл. **купěти* виявляють серед своїх лексико-семантичних варіантів і такі, в основі яких лежить інший наслідок кипіння, а саме ущільнення відповідної речовини. Пор. рос. *скипеться*, яке В. І. Даль тлумачить як «твердетъ кипением» (Даль, IV, 196) і яке може позначати, крім цього, згортання крові, а також рос. діал. *кипеть* «про воду в річці, що взимку у великий мороз, витікаючи з ополонки, одразу ж замерзає», наприклад, *речка кипит*, безос. *сколькo накопело* (СРНГ, XIII, 215).

⁹ Флоренский П. А. У водоразделов мысли.— М., 1990.— С. 247.

¹⁰ Черниш Т. О. До питання про структуру історико-етимологічного гнізда псл. **куп-*: псл. **купръ(ъ)* та його континуанти у слов'янських мовах // Мовні і концептуальні картини світу. — 2002. — № 6. Кн. 2. — С. 284–288.

¹¹ Черниш Т. О. «Рух» і «тепло»: до семантичної реконструкції псл. **купěти* // Мова і культура.— 2001.— Вип. 3. Т. 3.— С. 241–246.

Похідними від лексем на позначення м'якості, пухкості тіста, що було належним чином замішане й добре підійшло, можна, на нашу думку, розглядати такі лексико-семантичні варіанти, як ч. *kyprý* «вигладжений, незім'ятий», а також «округлий» (Bartoš, 174) та слц. *kyprý* «пухкий (про землю); легкий, крихкий, сипкий (про сніг)» (SSJ, II, 178) і укр. діал. *кприй* «пухкий (про землю)» (ЕСУМ, II, 434), *кприй* «пухкий» (Он., I, 353). Іншою ознакою доброго тіста є, як відомо, його пористість. Відповідна ознака «губчатий, пористий, ніздрястий» реалізується у вигляді значень ст.сл. *кыррь* (*Язычнаа ж(е) плот(ь) есть кыра акн гъба* «тканина ж язика є пористою, як гриб» — Miklosich LP, 328), друс. *кыррь* (СлРЯ XI—XVII, VII, 132), р.-цсл. *кыррый* (Miklosich, 158), а також і в зафіксованому Й. О. Дзєндзелівським похідному субстантиві укр. діал. *кприяк* «сир із великими порами»¹².

Якщо згадана вище опозиція антонімічних значень «пухкий, м'який» — «глевкий, непропечений» протиставляє групу переважно західнослов'янських та західноукраїнських відповідників одиничному російському регіоналізмові, то серед семантичних рефлексів псл. *кыррь можна знайти й інше антонімічне співвідношення, яке є ареально диференційованим уже на протилежній просторовій осі, охоплюючи, з одного боку, західнослов'янські, а з другого, — південнослов'янські лексеми. Перша з цих груп представлена влуж. *kipry* «слабкий, виснажений, хворобливий, тендітний» (Zeman, 154; Pfuhl, 250), нлуж. *kipry* «старий і слабкий; покалічений» (Мука, I, 59), нлуж. *kipra weš* «стара непотрібна річ» (там же) та влуж. *kipre drjewo* «ламке дерево» (Jakubaš, 138), а друга — болг. *кпър* «гарний, добре вбраний» (БГРС, 258), діал. *кпър* «гарний, святковий» (БЕР, II, 377), *кппар* «гарний, ошатний» (там же), мак. *кппар* «гарний» (ЕССЯ, XIII, 267). Можна припустити, що в основі цих протилежних за своєю оцінною конотацією похідних значень також лежать семантичні ознаки, пов'язані з тістом. У випадку південнослов'янських слів це порівняння з пухкістю, свіжістю, можливо, і теплом випічки (пор. уживання такого прикметника, як укр. *пухкий* і щодо виробів з тіста, і як окреслення здорового тіла, зокрема жіночого). І навпаки, в основі семантичного розвитку, засвідченого лужицькими лексемами, імовірно, лежали асоціації з драглистістю й липкістю сирого тіста, що могли бути засобом передачі брезкості та в'ялості людського обличчя й тіла.

У той же час не можна не зазначити, що обидва ареали засвідчують і прямо протилежні випадки, такі як влуж. *kipry* «вільний, великий, широкий» (Jakubaš, 138), з одного боку, і схв. заст. рідк. *kipra* «стара баба (як лайка)» (ЕССЯ, XIII, 267) та болг. діал. *кппя* «неповоротка, незграбна людина» (СРНГ, XIII, 217), — з другого. Можливо, є підстави розглядати ці останні і як наслідок іронічного слововживання; що ж до верхньолужицького прикладу, то він, очевидно, є ще однією видозміною вихідної семантики псл. *кыррь «розбухлий (про тісто)». Іншу видозміну цього ж значення представляє ч. *kyprý* «масний, жирний» (Gebauer, I, 195) (липкість і лискучість пухкого сирого тіста можна, очевидно, сприймати ще й у такому розумінні). Застаріле (з XIV ст.) переносне значення цієї лексеми «палкий, буйний, щирий, відданий, свіжий, жвавий» (там же) знаходить собі відповідник у бр. діал. *кппр* «некастрований кабан», яке зіставляють також з болг. *кппя се* «надиматися, напинатися» (ЕСБМ, V, 36).

Насамкінець згадаємо укр. діал. *завиритися* «розгніватися, розсердитися, надутися» і співвідносні з ним слов'янські лексеми, що їх автори «Етимологіч-

¹² Дзєндзелевский Й. А. Названия молочных продуктов овцеводства в закавказских украинских говорах // Територіальні діалекти і власні назви. — К., 1965. — С. 92.

ного словника української мови» виводять із псл. *viriti*, але їхні ширші генетичні зв'язки оцінюють як не зовсім ясні, водночас указуючи на похідність від псл. *virь* «вир» («термічне» гніздо з етимомом псл. **vr-* «тексти, бурхати, кипіти») (ЕСУМ, II, 217—218). Наведені тут же покликання на інші статті в цьому словнику (*віритися, закавірити*) з подальшими посиланнями ставлять цю етимологічну версію в один ряд з іншими, гіпотетично орієнтованими вже на інші фонетично і семантично подібні давні корені. Ці множинні посилання і обережність пропонувані авторами рішень зайвий раз свідчать про те, що ми тут маємо справу із ситуацією, яка не допускає ані однозначного генетичного отожднення, ані жорсткого розмежування.

Розглянуті випадки, які належать до історико-дериваційної площини мови і зумовлюють неоднорічність генетичних тлумачень в етимологічних студіях, мають неодмінно враховуватися в теорії і методології етимологізування, надто ж за умов посиленої уваги компаративістів до лексики і семантики й опрацювання ними проблематики діахронічної лексикології як окремої дисципліни порівняльно-історичного циклу, коли розширення діапазону компаративної славістики за рахунок завдань, пов'язаних із семантичною реконструкцією, вимагає подальшого опрацювання й удосконалення апарату, який застосовується в історико-етимологічних студіях.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БЕР	—	Български етимологичен речник.— София, 1971–2011.— Т. 1–7.
БРС	—	Беларуска-рускі слоўнік / Пад рэд. К. Крапівы.— М., 1962.— 1048 с.
Грінч.	—	<i>Грінченко Б. Д.</i> Словарь української мови.— К., 1907–1909 (перевид фотоспособом.— К., 1958).— Т. 1–4.
Даль	—	<i>Даль В.</i> Толковый словарь живого великорусского языка.— СПб.; М., 1880 (перевид фотоспособом.— М., 1981).— Т. 1–4.
Дворецкий	—	<i>Дворецкий И. Х.</i> Древнегреческо-русский словарь.— М., 1958.— Т. 1–2.
ЕСУМ	—	Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. Ред О. С. Мельничук.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
Мука	—	<i>Мука Э.</i> Словарь нижнелужицкого языка и его наречий.— Бауцен, 1928.— Т. 1–2/3.
Он.	—	<i>Онишкевич М. Й.</i> Словник бойківських говірок.— К., 1984.— Т. 1–2.
РСКНЈ	—	Речник српскохрватског књижевног и народног језика.— Београд, 1959–1978.— Књ. 1–11.
СДЯ	—	Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. Р. И. Аванесов.— М., 1989.— Т. 2.— 494 с.
СлРС	—	<i>Коллар Д. и др.</i> Словацко-русский словарь.— М., 1975.— 768 с.
СлРЯ XI–XVII	—	Словарь русского языка XI–XVII вв.— М., 1975–2008.— Вып. 1–28.
СРНГ	—	Словарь русских народных говоров.— Ленинград; СПб., 1961–2016.— Вып. 1–49.
СУМ	—	Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.— Т. 1–11.
ЭСБМ	—	Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1978–2006.— Т. 1–11.
ЭССЯ	—	Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд.— М., 1974–2016.— Вып. 1–40.
Bańkowski	—	<i>Bańkowski A.</i> Etymologiczny słownik języka polskiego.— Warszawa, 2000.— Т. 1–2.
Bartoš	—	<i>Bartoš F.</i> Dialektický slovník moravský.— Praha, 1906 (Archiv pro lexikografii a dialektologii, č. 6).— 566 s.
Brückner	—	<i>Brückner A.</i> Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1974.— 805 s.
Gebauer	—	<i>Gebauer J.</i> Slovník staročeský.— Praha, 1903–1913.— D. 1–2.
Gluhak	—	<i>Gluhak A.</i> Hrvatski etimološki rječnik.— Zagreb, 1993.— 832 s.
Jakubaš	—	<i>Jakubaš F.</i> Hornjoserbsko-němski słownik.— Budyšin, 1954.— 543 s.
Machek	—	<i>Machek V.</i> Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1968.— 866 s.

- Miklosich — *Miklosich Fr.* Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.— Wien, 1886.— 547 s.
- Miklosich LP — *Miklosich Fr.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.— Vindobonae, 1862–1865.— 1171 p.
- Pfuhl — *Pfuhl Dr.* Łużiski serbski słownik.— Budyšin, 1866.— 1210 s.
- Rieger — *A Lexical Atlas of the Hutsul dialects of the Ukrainian language* / Ed. by J. Rieger.— Warszawa, 1996.— 390 p.
- SW — *Słownik języka polskiego* / Ułoż. pod red. J. Karłowicza et al.— Warszawa, 1900–1927 (wyd. fotoofs.— Warszawa, 1952).— T. 1—8.
- Trávn. — *Trávníček Fr.* Slovník jazyka českého.— Praha, 1952.— 1800 s.
- Zeman — *Zeman A.* Słownik górnołużycko-polski.— Warszawa, 1967.— 678 s.

T. O. CHERNYSH

THE PROBLEM OF PLURALITY OF SOLUTIONS IN ETYMOLOGICAL RESEARCH

The article focuses on the problem of non-uniqness of etymological solutions. The author establishes, with reference to Slavic word families with «thermal» roots, several types of etymological ambivalence caused by objective intra- and extralinguistic factors, and argues that the theory and methodology of comparative and etymological research should recognize the necessity of plural solutions in such cases.

Keywords: etymology, historical derivatology, semantic reconstruction, derivational motivation, inner form, paronymy, polysemy.